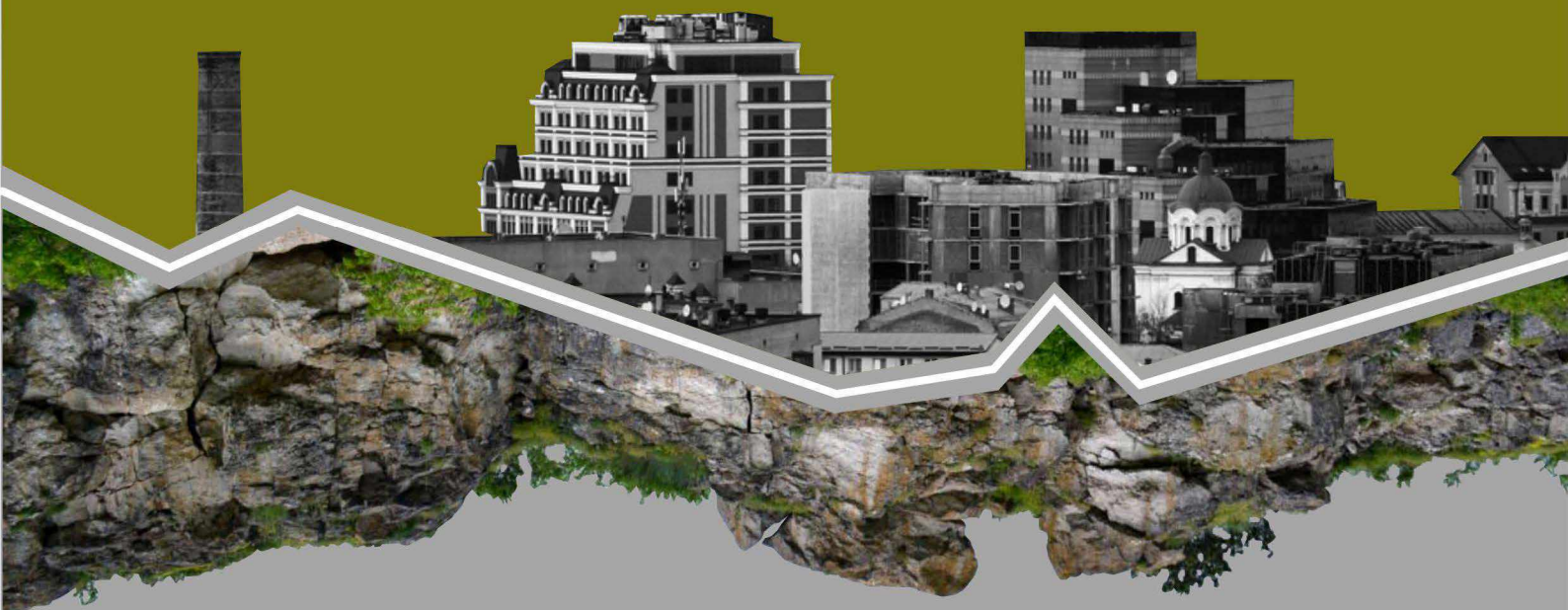

ТЕРНОПІЛЬ
2022

Тернопільський обласний
краєзнавчий
музей

СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА:

Матеріали наукової
конференції

до 100-річчя
від дня народження

МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО

від минулого до майбуття

Тернопільська обласна військова адміністрація
Департамент культури та туризму
Тернопільської обласної військової адміністрації
Тернопільський обласний краєзнавчий музей

СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА: ВІД МИНУЛОГО ДО МАЙБУТТЯ

Матеріали наукової конференції
(до 100-річчя від дня народження Миколи Чайковського)
6 вересня 2022 року

Тернопіль
2022

УДК 5(477.84)«19/20»(092)Чайковський502.1(477)](06)

С-90

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Тернопільського обласного краєзнавчого музею (протокол № 4 від 01.11.2022 р.).

Суспільство і природа: від минулого до майбуття (до 100-річчя від дня народження Миколи Чайковського): матеріали наук. конф., м. Тернопіль, 6 вер. 2022 р. Тернопіль : Тернопільський обласний краєзнавчий музей, 2022. 103 с.; 51 іл.

Редакційна колегія: Кульчицька О. В. – завідувач художньо-рекламного відділу, Баран А. О. – завідувач відділу природи, Костюк С. В. – завідувач науково-методичного відділу, Крупницька О. Б. – старший науковий співробітник художньо-рекламного відділу, Бочарова Л. В. – старший науковий співробітник відділу природи, Касьян Н. О. – художник І категорії художньо-рекламного відділу.

Відповідальні за випуск: Шатарський Я. Д. – директор ТОКМ, Чеканова Н. Б. – заступник директора з наукової роботи ТОКМ, Гаргай І. Я. – вчений секретар ТОКМ.

У збірнику публікуються наукові статті, повідомлення учасників наукової конференції «Суспільство і природа: від минулого до майбуття», присвячені 100-річчю від дня народження заслуженого природоохоронця України Миколи Чайковського. Публікації розкривають багатогранну особистість краянину-природодослідника, еколога.

Матеріали призначено для широкого кола науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, учнів, а також усіх, хто цікавиться природою рідного краю.

Усі матеріали збірника подаються у редакції авторів.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

© Тернопільський обласний краєзнавчий музей, 2022

ЗМІСТ

Роль Миколи Чайковського у формуванні мережі заповідних територій та об'єктів Тернопільської області

5

Свинко Йосип, Дем'янчук Петро

Микола Чайковський: біля джерел формування природно-заповідного фонду Тернопільської області

9

Баран Антоніна

Микола Петрович Чайковський – заслужений природоохоронець України

12

Леньків Ірина

Стан і перспективи розвитку природно-заповідного фонду. Формування української частини Смарагдової мережі Європи в області

16

П'ятківський Ігор

До таємниць природи: освітній аспект

22

Герц Іван

Природодослідник Микола Чайковський – бібліографічний покажчик: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею

25

Костюк Степан

Перспективи розвитку системи природоохоронних територій Тернопільщини

27

Кагало Олександр

Рекреаційний потенціал травертинових масивів

31

Площанський Петро, Гривул Лілія

Експедиційні дослідження Дністровських стінок

33

Новицька Світлана, Царик Любомир

Національний природний парк «Кременецькі гори» як еталон унікального видового різноманіття Волино-Поділля

36

Штогрин Микола, Штогун Андрій

Кременецький ботанічний сад як об'єкт екологічного туризму

40

Ліснічук Антоніна

Експозиції музею природи природного заповідника «Медобори» як база для екологічної освіти та виховання

43

Мурська Оксана

Природний заповідник «Медобори» – від заказника до об'єкта Смарагдової мережі Європи

45

Бачинська Уляна, Оліяр Галина, Баранчук Галина

Історія розвитку мисливства та рибальства на Тернопільщині

48

Гулик Сергій

**Зачинателі інженерно-геологічних
вишукувань на Тернопільщині** **52**
Сивий Мирослав

**Туристично-краєзнавча робота
в школі як засіб формування
географічних компетентностей учнів** **80**
Варакута Ольга,
Гавришок Богдан

**Довгий шлях повернення на
Батьківщину імені професора Івана
Теслі – визначного вченого-географа,
педагога** **56**
Бочарова Людмила

**Гербарні зразки парків
Тернопільщини: фонди
Тернопільського обласного
краєзнавчого музею** **84**
Чеканова Наталія

«Збирач цвіту по всьому світу...» **60**
Микола Денека – заслужений
лісівник України, засновник
Гермаківського дендропарку
Сута Леся

**Особливості використання
результатів фенологічних
спостережень на природничих
екскурсіях** **88**
Альтгайм Любов

**«Тернопілля: подорож за п'ять
морів». Концепція реекспозиції
відділу природи Тернопільського
обласного краєзнавчого музею** **64**
Дзюбенко Наталія, Савицька
Анастасія, Бокотей Андрій

**Охорона водних ресурсів
Тернопільщини – збереження рідного
краю** **91**
Ленчук Ірина

**Геологічний музей Тернопільського
національного педагогічного
університету ім. В. Гнатюка –
унікальна локація для освіти
і виховання студентської та
учнівської молоді** **69**
Заставецька Леся, Заставецький Тарас

**Особливості розподілу вітрового
режиму, хмарності та атмосферних
опадів в смт Козова Тернопільського
району за період 2005-2018 років** **96**
Таранова Наталія

**Музейна педагогіка у
Тернопільському обласному
краєзнавчому музеї: нові форми
роботи з відвідувачами** **72**
Гулик Оксана

Микола Чайковський у філокартії **100**
Костюк Степан

**Інтерактивні уроки в музеї як
універсальний засіб навчання
та виховання (із досвіду роботи
Тернопільського обласного
краєзнавчого музею)** **77**
Кульчицька Оксана

**Війна Росії проти України –
екологічна загроза планетарного
масштабу** **101**
Левенець Любов

Свинко Йосип,
професор, кандидат геолого-мінералогічних наук

Дем'янчук Петро,
кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка

РОЛЬ МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ МЕРЕЖІ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто процес створення на території Тернопільщини природоохоронних об'єктів як необхідного кроку для збереження зникаючих видів флори та фауни. Закцентовано увагу на постаті М. П. Чайковського у процесі формування заповідника «Медобори» та природного парку «Дністровський каньйон».

Annotation: *The article examines the process of creation of nature conservation facilities on the territory of Ternopil Oblast as a necessary step for the preservation of endangered species of flora and fauna. Attention is focused on the figure of M. P. Tchaikovsky in the process of formation of the reserve «Medobory» and the natural park «Dniester Canyon».*

Ключові слова: *охорона природи, заповідний об'єкт, М. П. Чайковський.*

Key words: *nature conservation, protected object, M. P. Tchaikovsky.*

Вплив людини на навколишнє природне середовище зростає поступово разом з розвитком людського суспільства. Спочатку він був незначним, малопомітним, згодом, із вдосконаленням засобів виробництва та зростанням кількості населення він чим раз більше посилювався. У другій половині ХХ століття у зв'язку з прискореним розвитком науково-технічного прогресу, недосконалістю технологій виробництва та споживацьким відношенням до природи, він став загрозливим для всього живого на планеті, в тому числі й для людини. За даними І. Акімушкіна [1] за останні двадцять століть мисливцями і колоністами знищено вже 106 видів великих звірів і 139 видів і підвидів птахів. Перші 1800 років людина повільно наступала на природу: за вісімнадцять століть вимерло лише 33 види. Пізніше, знищення фауни пішло з наростаючими темпами: за наступні 100 років було знищено людиною ще 33

види. В одному лише ХІХ ст. вимерло 70 видів тварин, а за першу половину ХХ ст. – 40 видів. Нові шістсот видів тварин тепер на грані повного знищення. Сталися глобальні зміни в атмосфері, гідросфері, літосфері. В середині ХХ ст. людина, за визначенням В. І. Вернадського, стала найбільшою геологічною силою на нашій планеті, господарська діяльність людей порушила планетарний кругообіг речовин і почала викликати інженерно-геологічні процеси, сумарні з природними і навіть потужнішими за них [3]. У Тернопільській області це стало особливо відчутним після колективізації сільського господарства в 1949–1950 рр., коли було розорано не лише межі й улоговини, зволожені пониження, які раніше використовувались як сінокоси і які були місцями гніздування птахів, а й зруйновано всі пасіки, осушено, розорано і знищено мальовничі заплави і луки з багатою трав'яною і чагарниковою рослинністю. Частка орних

земель у структурі сільськогосподарських угідь подекуди досягла 90% [5].

В умовах, що склалися, починаючи з 60-х років ХХ ст. в області почався активний рух за охорону природи і покращення стану навколишнього природного середовища. Його очолили науковці тодішніх вишів – Кременецького педагогічного та Тернопільського медичного інститутів. Почалось розгортання діяльності Товариства охорони природи. Робота велася у двох напрямках: виявлення і взяття під охорону держави найцінніших природних об'єктів та територій живої і неживої природи і поліпшення стану навколишнього природного середовища (грунтів, вод, атмосферного повітря).

Важливим поштовхом до розгортання природоохоронної роботи в області було проведення першої науково-практичної конференції по охороні природи і вивченню природних ресурсів в травні 1963 року в Кременецькому державному педагогічному інституті.

З метою посилення державного впливу і контролю у справі охорони природи в 1967 р. в Україні створено Державний Комітет з охорони природи Ради Міністрів УРСР та його інспекції в областях. Першим державним інспектором з охорони природи в Тернопільській області став досвідчений лісничий, великий природолюб та ентузіаст природоохоронної справи М. П. Чайковський. Протягом багатьох років, аж до виходу на пенсію на початку 90-х років ХХ ст., він підтримував тісний зв'язок з науковцями Кременецького, а після перебазування у Тернопіль в 1969 р. – Тернопільського державного педагогічного інституту: Й. М. Свинком, В. О. Шиманською, С. В. Зелінкою та ін. Консультувався, просив підбирати цінні об'єкти для охорони, давати наукове обґрунтування, робити польові обстеження, вести пошуки. Нерідко такі роботи проводились спільно з Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм, який мав свій власний автобус, кваліфікованих працівників-біологів та фізгеографа. Одночасно збирались експонати (переважно зразки гірських порід) для краєзнавчого музею та геологічного музею Тернопільського державного

педагогічного інституту. Саме завдяки плідній співпраці науковців педагогічного інституту з обласною інспекцією з охорони природи, кількість природоохоронних об'єктів і територій почала стрімко зростати і до кінця 80-х років Тернопільська область за цим показником зайняла одне з перших місць серед областей України. Ось ці цифри: 1960 рік – 4 заповідні об'єкти, 1965 – 16, 1970 – 130, 1975 – 262, 1980 – 373, 1985 – 390 [2, 4, 5].

Вже на початку 1980 року в області нараховувалось 9 заказників та 28 пам'яток природи республіканського значення. За період з 1985 по 1990 роки площа заповідання збільшилась із 38,2 тис. га до 114,2 тис. га. У цей же період проводилась велика робота зі створення заповідника «Медобори» та першого в області і в Україні регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон».

На початку 90-х років ХХ ст. в області були створені майже всі категорії заповідних об'єктів, крім біосферного заповідника, національних природних парків, зоологічних парків.

Станом на 01.01.1991 рік в межах території Тернопільської області функціонувало 419 заповідних об'єктів, що належали до восьми основних категорій природо заповідання. Серед них найбільшу площу (52,4 %) займали заказники загальнодержавного та місцевого значення під якими було зайнято 59865,7 га. Загальна площа заповідання в області досягла величини близької до оптимальної, а в ряді адміністративних районів частка заповідних територій склала 15–20 %, досягши величини відповідного показника кращих у природоохоронному відношенні країн світу. Це основний результат більш як двадцятирічної наполегливої праці природоохоронного активу області.

М. П. Чайковський був не лише вмілим, наполегливим організатором створення мережі природно-заповідних територій і об'єктів, дбайливим і суворим контролером за їх збереженням, а й талановитим пропагандистом природоохоронних знань. В своїй роботі він широко використовував засоби масової інформації, особливо обласну

газету «Вільне життя», республіканські газети «Робітничая газета» і «Сільські вісті» та бюлетень «Рідна природа».

доручив обласній інспекції і Товариству охорони природи протягом 1972–1973 років вивчити питання про можливість створення

Очільники природоохоронної роботи в Тернопільській області у 80-90-х роках ХХ ст.: зліва направо – доцент Тернопільського державного педагогічного інституту В. О. Шиманська, секретар Тернопільського товариства охорони природи Г. І. Боженко, начальник Тернопільської обласної інспекції з охорони природи І. І. Маціпура, доцент Тернопільського державного педагогічного інституту Й. М. Свинко.

В них він доказував необхідність взяття під охорону того чи іншого об'єкта, його унікальність та цінність для сучасного і майбутнього поколінь. Це стосувалося, наприклад, створення заповідника «Медобори» з філіалом «Кременецькі гори», ботаніко-ентомологічного заказника «Голиця», «Дністровського природного парку» та інших заповідних територій та об'єктів. Боротьба за їх створення переважно тривала роками, бо був немалий супротив чиновників різного рангу, але в результаті настирливого переконання він добивався успіху. Наприклад, боротьба за створення заповідника «Медобори» тривала понад двадцять років, не менше вона тривала і за створення Дністровського природного парку, але теж завершилася його перемогою. Ще у 1972 р. в газеті «Вільне життя» М. П. Чайковський писав, що є велика потреба у створенні такого природного парку. На його переконливу пропозицію Виконком обласної Ради своїм рішенням від 24 квітня 1972 року

на території області державних парків – Касперівського і Придністровського. А в уяві М. П. Чайковського вже вимальовувалися контури з'єднання Дністровського парку, його майбутнє, що він займатиме площу понад 50 тисяч гектарів чотирьох сусідніх областей: Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької і Хмельницької. Ділитиметься парк на п'ять зон. Перша буде призначена для наукових цілей, де буде заборонено господарську діяльність і масове відвідування. Другою буде зона природного ландшафту, відвідування якої здійснюватиметься по заздалегідь розроблених маршрутах і регулюватиметься адміністрацією парку. Третя і четверта зони, в його уяві, призначалися для масового відпочинку людей. Тут мали бути обладнані спортивні і оглядові майданчики, стоянки для автотранспорту, споруджені готелі, кемпінги, їдальні, службові приміщення. У п'ятій зоні передбачалося організувати промислово-сільськогосподарське виробництво для

обслуговування потреб відпочиваючих. Це переважно рибальство, городництво, тваринництво, садівництво, виноградарство тощо.

У м. Заліщики передбачалося розмістити дирекцію парку і створити природничий музей. У перспективі це мав бути природно-етнографічний національний парк, чудове місце масового відпочинку людей.

В цій же газеті «Вільне життя» за 11 червня 1980 року у статті «Глибина, неповторність, чарівність» М. П. Чайковський писав: «Тернопільщину називають окрасою Поділля. Її ліси, ріки, озера, своєрідні ландшафти привертають увагу не тільки місцевих жителів, а й гостей з усіх куточків нашої Вітчизни, зарубіжних туристів. Зберегти цю красу, залишити у спадок майбутнім поколінням – відповідальне і благородне завдання». Чудові слова, вони стосуються й сьогодні кожного мешканця нашого краю. А 22 травня 1988 року у статті «Операція рік пам'яток природи» у цій ж газеті він з гордістю констатував: «В області є 421 заповідний об'єкт площею понад 8,5 тисяч гектарів, що складає 6,3 % всієї території. Маємо 15 державних заказників і 12 державних пам'яток природи республіканського значення, два державні дендрологічні парки. Найчисельніша категорія природно-заповідних об'єктів – це пам'ятки природи. ...Серед заповідних об'єктів є ряд унікальних, відомих не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами... Необхідно терміново вирішувати питання щодо створення Медоборського державного заповідника з філіалом «Кременецькі гори», де б учені ще змогли врятувати представників реліктової та ендемічної флори, особливо наскельно-степової». Невдовзі ця мрія здійснилася; на початку 1990 року цей заповідник було створено.

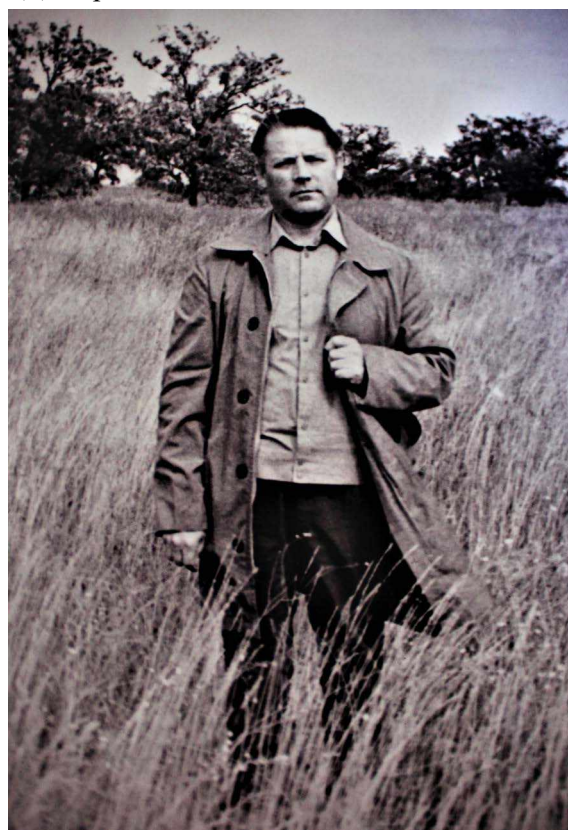
Про необхідність збереження та охорони пам'яток природи і мальовничих ландшафтів нашого краю М. П. Чайковський писав не лише в газетах, виступав по радіо і телебаченню, його перу належить низка вдало ілюстрованих буклетів та книг [2, 3, 6, 7 та ін.].

За своє життя М. П. Чайковський

зробив надзвичайно багато в справі охорони природи нашого краю. Його ідеї тепер втілює в життя нове покоління природолюбів та екологів, але його подвиг у цій справі залишається неперевершеним, за що йому велика шана від сучасників і майбутніх поколінь.

Вважаємо, що для відзначення заслуг в справі охорони нашого краю варто присвоїти одному з найбільших його дітищ, якому він присвятив понад двадцять років свого життя, тепер уже національному природному парку «Дністровський каньйон» його ім'я.

Джерела та література

1. Акимускин И. Трагедия диких животных. М. : Мысль, 1969. 175 с.
2. Мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Тернопільської області. Тернопіль, 1985. 76 с.
3. Основи соціоекології/заяр. Г. О. Бачинського. К. : Вища школа, 1995. 238 с.
4. Реєстр пам'яток природи Тернопільської області. Тернопіль, 1972. 28 с.
5. Свинко И. М. Геологические памятники Тернопольской области // Геологические памятники Украины. К.: Наук.думка, 1985. С.106-117.
6. Чайковський М. П. Пам'ятки природи Тернопільщини. Львів : Каменяр, 1977. 80 с.
7. Чайковський М. П. Дністровський каньйон. Львів : Каменяр, 1981. 64 с.

Баран Антоніна,
завідувач відділу природи,
Тернопільський обласний краєзнавчий музей

МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ: БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті висвітлено співпрацю відділу природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею з відомим українським природодослідником й природоохоронцем Миколою Петровичем Чайковським та його родиною. Вишанування пам'яті знаного еколога науковою конференцією та виставкою. Використано матеріали із фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Annotation: *The article highlights the cooperation of the nature department of the Ternopil Regional Museum of Local Lore with the famous Ukrainian naturalist and conservationist Mykola Petrovych Tchaikovsky and his family. Honoring the memory of the famous ecologist with a scientific conference and exhibition. Materials from the fund collection of the Ternopil Regional Museum of Local History were used.*

Ключові слова: *Микола Чайковський, природоохоронець, лісівник, співпраця, пошанування пам'яті.*

Key words: *Mykola Tchaikovsky, conservationist, forester, cooperation, commemoration.*

*Ніхто не народжується
природоохоронцем.
Це лише твій шлях,
твоє життя і твої подорожі
пробуджують тебе
Ян Артюс-Бертран*

Микола Петрович Чайковський – творець регіональної заповідної мережі Тернопільщини, ініціатор створення нових категорій заповідання в Україні, практик-лісівник, еколог-пропагандист, невтомний краєзнавець, який своєю

наполегливою працею розпочав новий виток в історії природоохоронної справи. Одним із перших екологів України у 2001 році був удостоєний почесного звання «Заслужений природоохоронець України» (посвідчення №1).